

BRD:

Forskning om arbejderkultur fra Forbundsrepublikken Tyskland. En oversigt over de nyere tendenser.

Af Dieter Kramer

Bredden i den aktuelle interesse

I de seneste år er der sket en voldsom stigning i interessen for den historiske arbejderkultur i Forbundsrepublikken og i Vestberlin. For nogle år siden var det stadig et eksotisk fænomen, da Horst Ueberhorst på et anset forlag udsendte en bog om arbejdersportsbevægelsen¹, dvs. uden for rammerne af studenterbevægelsens seminarer. Siden da er der kommet en genopdagelse over en bred front², til dels med kulturpolitiske konsekvenser³.

Udviklingen forløb imidlertid ujævnt. I første omgang blev det i forbindelse med impulser fra studenterbevægelsen undersøgt for enkelte discipliner og emneområders vedkommende, hvad der havde eksisteret i Weimarrepublikken og tidligere af strømninger og tendenser, som havde tilknytning til arbejderbevægelsen.⁴ I germanistikken tog man f.eks. diskussionen om den proletariske litteratur- og kunstteori op, til dels i sammenhæng med aktuelle tendenser som »Werkkreise Literatur der Arbeitswelt«.⁵ På lignende måde undersøgtes det proletariske teater⁶, den journalistiske tradition hos »Arbeiter-Illustrierte-Zeitung« (AIZ)⁷, den proletariske film⁸, arbejderradion⁹, den proletariske musiktradition¹⁰, fritænkerne¹¹, osv.¹². Disse arbejderinteresserede sig for de æstetiske standpunkter og kunstneriske metoder. De undersøgte de mest konsekvente og længst udviklede historieopfattelser (hvilket konkret fik en stærk koncentration om kommunistiske eksempler til følge, medens de socialdemokratiske syntes mindre interessante).¹³ Denne interesse var ofte motiveret af forfatternes egne aktuelle ønsker med hensyn til en progressiv politisering af arbejdet med æstetisk-publicistiske medier. Udstillingen »Hvem tilhører verden?« i Berlin - der repræsenterer noget af et højdepunkt og en sammenfatning af disse bestræbelser - giver i sit katalog et overblik rækkende fra arkitektur til musik over den progressivt engagerede virksomhed i alle kunstformer under Weimar-republikken¹⁴.

I de seneste år har man imidlertid også kunnet iagttage, hvordan fagforeningerne og også Socialdemokratiet og det (Vest-) Tyske kommunistiske Parti i stigende omfang låner træk fra den historiske arbejderkultur, f.eks. maj-symbolikken i fagforeningspressen¹⁵. Også »Büchergilde Gutenberg«, der selv er udsprunget af arbejderbevægelsen, har bekendt sig til arbejderkulturens traditioner med en særlig udgave¹⁷, der imidlertid næppe vil kunne opnå

den samme popularitet som kulturhistoriske fremstillinger af f.eks. Otto Rühle¹⁶.

Også museer har medvirket til denne nye interesse for arbejderkulturen: Først var det museet i industribyen Rüsselheim, der i en eksemplarisk udstilling parallelt dokumenterede industrialiseringens, byens og arbejderbevægelsens (herunder dens kulturs) historie i en museumssammenhæng¹⁸ (medens disse temaer kun spillede en marginal rolle i Frankfurts historiske Museum¹⁹, der ellers formelt tjente som forbillede). Nu for tiden indgår museernes dokumentation af arbejderkulturen delvis som bestanddele af mere overordnede begreber som »industrikulturen«, som man f.eks. i Nürnberg og Hamburg har helliget store projekter²⁰. Formlen »industrikultur«, opfordrer sikkert til at inddrage samfundsmæssige aspekter i højere grad end f.eks. den simple beskrivelse af »industriens« nedslag i kunsten, uanset hvor interessant dette materiale end er²¹. »Industrikulturen« bliver imidlertid i denne forbindelse indordnet under overfladisk pluralistiske legitimationssammenhænge, fordi den anser klassemodsatningerne for at være overvundet historisk²².

I andre tilfælde spiller arbejderkulturen en betydende selvstændig rolle i projekter (der ofte er interesserede i en ændring af tingenes tilstand), der har til formål at »opsøge sporene fra fortiden«. Disse projekter benytter sig nok af museumsmæssige arbejdsformer, men de er kun delvist knyttede til museer²³. I Frankfurt resulterede et samarbejde mellem tidligere medlemmer af forskellige socialistiske ungdomsorganisationer (som fortsat stod i en løsere forbindelse med hinanden) og medarbejdere fra det historiske museum i en udstilling om arbejderungdomsbevægelsen, som ved hjælp af materielle levn og personlige erindringer dokumenterede udviklingen af denne ungdomskultur²⁴. I andre byer findes der lignende primært socialhistoriske orienterede aktiviteter, der for det meste også beskæftiger sig intensivt med arbejderkulturens historie²⁵: Dette gælder også for de undersøgelser af arbejdernes boligforhold, der arbejder med komplekse »arkæologiske« metoder, dvs. de beskæftiger sig med materielle levn som f.eks. arbejderboligernes konstruktion.²⁶

Interessen for arbejderkulturen er blevet så (relativt) udbredt, at der på den etnografiske kongres i Kiel i 1979 kunne udtrykkes en mistanke om, at denne nye interesse for arbejderkulturen hang sammen med, at det virkelige objekt »arbejder« var ved at forsvinde. Interessen kunne således sammenlignes med den folkloristiske optagethed af skikke og dragter fra den forsvundne førindustrielle tid.

Arbejderkulturen i etnografien, europæisk etnologi og i empirisk kulturvidenskab.

I etnografien har der nok gennem længere tid eksisteret en interesse for at undersøge arbejderkulturen som en selvstændig størrelse (og ikke blot som tidligere at undersøge overførelsen af førindustrielle kulturmønstre til den industrielle verden). Denne interesse er kommet efter at Erich Peukert allerede i 1931 på programmatisk vis²⁷ og derefter Rudolf Braun i 1960 med afledning

fra socialhistorien²⁸ havde beskæftiget sig med de særlige træk ved arbejder-nes kulturelle livsform i den industrielle tidsalder.

Allerede i 1971 blev sådanne emner behandlet på en videnskabelig kongres, idet en sådan under titlen »Kulturelle forandringer i det 19. århundrede« drøftede temaer som »borgerliggørelse«, arbejderforeninger, helgendyrkelse, sociale spørgsmål osv.²⁹ Siden da er interessen for dette emne vokset yderligere.³⁰

På trods af alt dette behandler også de nyere fremstillinger inden for faget kun dette emne marginalt: Matthias Zender, der tilhører den ældre generation, ser meget betegnende det for etnografien mest interessante udgangspunkt i hjemmearbejdernes traditioner,³¹ medens byernes industriarbejdere kun bliver fortolket ud fra den materielle og moralske elendiggørelse.³² Derimod ser Gerhard Heilfurth fra den samme generation »en mængde specifikke kulturelle manifestationer hos arbejderne«.³³

Kulturanthropologisk orienterede retninger inden for etnografien anser arbejderkulturen for at være én ud af mange gruppekulturer. Arbejderkultur bliver til en empirisk beskrevet ophobning af kulturelle kendetegn i én bestemt socialgruppe.³⁴ I denne sammenhæng kan Jürgen Kocka med rette kritisere de retninger inden for kulturanthropologien, »som opfatter deres emne som et system af betydningsenheder og symboler, som er løsrevet fra historisk foranderlige livs-, interesse-, magt- og arbejdssammenhænge der ikke i tilstrækkeligt omfang erkendes som kultur«.³⁵

Men som oftest er - ligesom hos socialhistorikerne - inddragelsen af de »økonomiske forhold og den politiske og sociale struktur i hele samfundet«³⁶ en principiel forudsætning for arbejdet, ikke blot et udenomsværk - og dette i praksis og ikke blot som proklamation. Dette gælder frem for alt også for forsøgene på en »funktionsrelateret kulturanalyse«, der vil etablere sammenhængen mellem arbejde og kultur³⁷, og som dermed ikke blot forsøger at operationalisere et vigtigt element i den nutidsrelaterede kulturanalyse, men som også betyder, at empiriske aspekter i arbejderkulturen kan stilles til rådighed for et analytisk (dvs. forklarende og ikke kun beskrivende) arbejde. Forsknings- og udstillingsprojekter foretaget af den empiriske kulturvidenskab i Tübingen (etnografiens fortsættelse) giver dokumentation for en bred og omfattende opfattelse af »kultur og livsmåde«, hvor de sociale og samfundsmæssige data er en integreret bestanddel af fremstillingen af kulturen, men hvor kulturen samtidig i lige så høj grad er en bestanddel af dokumentationen af samfundets historie.³⁸

Det drejer sig »om de mange og formodet navnløse mennesker, om den 'lille mand', som med møje og besvær lever af deres hænders arbejde, og som alligevel ved nærmere eftersyn har skabt deres egen kultur: 'Kultur' som en bestemt livsmåde, som en metode til at komme overens med og forme livet under forudgivne vilkår - og også kultur som grundlag for den såkaldte 'finkultur' ...«. ³⁹ De teoretiske redskaber er imidlertid kun blevet meget lidt videreudviklede i denne sammenhæng; ligesom i hverdagshistorien truer interessen i selve stoffet med at selvstændiggøre sig.

En kommission for arbejderkultur, der blev dannet i Kiel i 1979 inden for rammerne af Det tyske etnografiske Selskab, afholdt i 1980 sit første møde i Wien, hvor man beskæftigede sig med teoretiske spørgsmål, med kildematerialet, med den æstetiske tilegnelse, boligkulturen og den museums-mæssige dokumentation.⁴⁰

Østrig oplevede i »mellemkrigstiden« en helt særlig blomstring af arbejderkulturen, der især fik et specifikt præg i det »røde Wien«. Idag beskæftiger både etnografer, socialhistorikere og museumsfolk sig med denne specifikke østrigske tradition. Under titlen »Med os kommer den nye tid« afholdtes der i 1981 i Wien-Meidling en udstilling om arbejderkulturen i Wien 1918-1934, som har vakt stor opmærksomhed.⁴¹ I Linz i Østrig mødes hvert år den internationale konference for arbejderbevægelsens historikere - det eneste øst-vest forum af sin slags. Denne konference havde i 1977 »arbejderdannelse« som et undertema. Hertil modtog konferencen en mængde arbejds-papirer, der næsten alle relaterede sig til arbejderkulturen som et samlet kompleks, og i 1981 er konferencens hovedtema netop denne arbejderkultur.⁴²

Arbejderkultur som udforskning af gruppespecifik livsstil i socialhistorien.

En anden linie i udforskningen af arbejderkulturen står i forbindelse med den nyere socialhistorie: via socialhistorien, arbejderbevægelsens historie og hverdagshistorien er man ligeledes her nået frem til temaer inden for arbejderkulturen, men med et kulturbegreb, der ikke er orienteret mod kunstarter og objektivationer, men mod livssammenhængen ligesom i etnografien. Den historiske forskning i Forbundsrepublikken har alt for længe orienteret sig mod de politiske og statslige emners primat i historien.⁴³ Den var belastet af »indsnævringen af den tyske kulturhistorie til dannelses- og åndshistorie«,⁴⁴ men også af, at arbejderbevægelsens historie i første række - hvis man overhovedet beskæftigede sig med den - blev fortolket som organisations- og dogmehistorie. Den politiske histories primat er endnu ikke blevet overvundet den dag i dag.

Dette gælder f.eks. også for Wunderer,⁴⁵ der over en bred front undersøger hele arbejderkulturens spektrum, herunder foreningerne, og disse foreningers organisationshistorie især i 1920'erne. I forgrunden står de forsøg, der fandt sted på dette tidspunkt, fra kommunistisk side med henblik på at majorisere de socialdemokratiske »yderorganisationer«, samt kommunisternes ofte fejlslagne forsøg på at udvikle et uafhængigt system af »masseorganisationer«. De specifikke kulturelle præstationer på de enkelte områder eller det samlede bidrag, som systemet af kulturforeninger ydede til arbejdernes »livsstil« bliver ikke diskuteret. Problemet lader sig imidlertid erkende, når Wunderer understreger, hvordan forskellige former for »mentalitet« og dagligdags sociale behov⁴⁶, som egentlig er irrelevante fra teoriens synspunkt, ikke bliver til en reflekteret årsag til den succes, som kommunistiske organisationer som f.eks. Det røde Frontkæmperforbund fik. Det usikre forhold, som arbej-

derbevægelsens partier og organisationer også allerede før 1914 havde til fornøjelser, underholdning og rekreation som dele af det kulturelle liv⁴⁷, genspejles stadig i den utilstrækkelige udforskning af den indre (modsat ydre-politiske) udvikling af de relevante organisationer.

Langt om længe er der sket forandringer i den traditionelle orientering af historievidenskaberne på grund af tilegnelsen af den engelske socialhistorie-skrivning (Thompson, Williams) - i første omgang på det politiske område hos Michael Vester⁴⁹, siden også hos socialhistorikerne, men også på grund af påvirkning fra den franske »Annales«-skole og den af denne praktiserede »tilbagevenden til kulturhistoriske problemstillinger« og »af-trivialisering« af hverdagen.⁵⁰ Historikerens specifikke interesse i udforskningen af arbejderkulturen er »indsigt i *formidlingen* mellem økonomi, samfundsstruktur og politik«⁵¹ - i den udstrækning man overhovedet nævner et motiv og ikke nøjes med som det eneste motiv at nævne en uspecificeret selvstændiggjort interesse i, hvordan mennesket har »levet under den moderne tids omformningsprocesser«⁵¹. Dette er en tendens, som Lepenies også bemærker i den franske forskning og kritiserer som en »fremtrængen af fænomenologiske tilgange på bekostning af den strukturelt-funktionale teori«.⁵³

Forskellige teoretiske tilgange.

De socialhistoriske og med dem mange andre arbejder overskrider den »æstetiske indsnævring«⁵⁴, der tildeler de forskellige kunstarter særlige aspekter; de giver også mere end simpelthen en beskrivelse af arbejderklassens »kulturelle tilstand« (som f.eks. i undersøgelser af arbejdernes læseadfærd). De relaterer sig til et kulturbegreb, der bliver udvidet til »livsstil« og livsmåde - omend på forskellig måde.

»Arbejderkultur« er blot en almindelig anvendt kort formel i det videnskabelige og kulturpolitiske omgangssprog til at betegne en mangfoldighed af forskelligartede emneområder og anskuelsesområder. Kocka definerer arbejderkultur som et »system af betydningsfulde, meningsgivende eller meningsbærende eller også symbolske tegn, holdninger, handlinger, konstellationer og manifestationer«.⁵⁵ De må kunne overleveres. Ifølge Tenfelde »kan man til begrebet arbejderkultur henregne sådanne manifestationer af gruppeeksistensen som arbejder, der genspejler denne gruppes særlige egenskaber, indeholder træk af abstraktion og som i denne egenskab kan overleveres«.⁵⁶ »Arbejderkulturen omfatter hermed såvel arbejdsverdenens genstande, bygninger og sædvaner, de familiære og kommunale tilværelseshorisonter, som de ud fra disse rammer udviklede forbindelser, indretninger og ideer, de kollektive tanke- og adfærdsmønstre, ud fra hvilke de kunstneriske koncentrationer af den proletariske virkelighed trives, uden at dette går ud over den bildende og fortællende kunsts traditionelle former, som sådanne koncentrationer sædvanligvis betjener sig af med karakteristisk præference, ja som de må betjene sig af ... En bygning eller sædvane, en brugsgenstand, en sang eller et digt vil kun kunne henregnes til arbejderkulturens område, såfremt den proletariske

tilværelses særlige relationer og værdier koncentrerer på en meningsfyldt måde i dem, og såfremt disse koncentrationer opviser bestandighed, bl.a. ved at kunne gentages.⁵⁷ Gerhard Ritter tilslutter sig denne definition.⁵⁸

En sådan definition forsøger at slå bro til kunstarterne og overskrider dermed en udelukkende empirisk-deskriptiv kategorisering. Dette sker frem for alt med den indskrænkning, at man kun kan tale om arbejderkultur, hvis »den proletariske tilværelses relationer og værdier koncentrerer på en meningsfyldt måde« i dens objektivationer.

Men ikke blot betydningen af dette, også selve spørgsmålet om, hvad der nu engang udgør denne »gruppeeksistens som arbejdere«, er kontroversielt.

Man diskuterer f.eks. allerede spørgsmålet om sammenhængen med produktionsprocessen: Kocka er skeptisk med hensyn til muligheden for at »foretage en meningsfuld adskillelse mellem 'arbejderkultur' og 'almindelig folkekultur' ('popular culture')», dvs. at tage afgrænsningskriteriet 'stillingen i produktionsprocessen' alvorligt. Snarere ville man kunne identificere en særskilt arbejdergruppes 'kultur'.⁵⁹ Det er dette, som Tenfelde f.eks. gør med minearbejderne, men så alligevel, som citeret, lægger en almen definition til grund for. Der er imidlertid én ting, som endnu ikke er blevet diskuteret, og det er faktisk forholdet mellem det formations- og det klassespecifikke. De særlige livsbetingelser for arbejderne, betingelser som kun de har, hænger sammen med deres strukturelle stilling som lønarbejdere i den samfundsmæssige reproduktionsproces og med fuldbyrdelsen af det faktiske arbejde (altså ikke kun med »stillingen i produktionsprocessen«, men med deres samfundsmæssige stilling, der adskiller sig fra bønderne og håndværkerne, også når det materielle leveniveau eller arbejdsbelastningen er sammenlignelig med disse). Vægtningen af disse strukturelle fællestræk er nok omstridt, men der er næppe mere basis for at bestride, at der via lønarbejdsforholdet, ejendomsforholdene og magtsystemet (med dets juridiske ramme) produceres fasespecifikke, bærende fællestræk i de lønafhængiges livsbetingelser (som det sikkert ville være forkert at fetichere, sådan som det er sket i en del teorier om den »proletariske livssammenhæng«).

Men kapitalismen som samfundsformation og dermed også dens forskellige faser, som jo også udsondres af den ikke-marxistiske historievidenskab, producerer ligeledes på distributionens og konsumtionens område specifikke og foranderlige determinanter for livsbetingelserne. Hertil hører f.eks., at stadig flere livsområder (nu også fritiden) underkastes markedets strukturerende dynamik med alle heraf kommende følger for livsmåden, forbruget, udviklingen af behovene. Dette fører til det specifikke i værdiorienteringerne, således som de udspilles i den stadig større omfang udelukkende købekrafts- og markedsafhængige tildeling af udfoldelses- og lykkemuligheder. De lønafhængiges kulturelle udvikling og situation er en del af det formationsspecifikke, men er ikke identisk med det. Det klasse- og det formationsspecifikke må altså - på trods af deres sammenhæng - analyseres differentieret.

Noget andet, som heller ikke er helt afklaret endnu, er spørgsmålet om ar-

bejderkulturens forhold til totalkulturen. Dieter Langewiesche forstår med kultur »samfundsgruppers overleverbare materielle og åndelige eksistensformer«⁶⁰, idet totalkulturen består af et »netværk af del- eller gruppekulturer«. Ud fra det østrigske eksempel skitserer han vejen fra gruppekultur via subkultur til modkultur. Dieter Dowe afviser Roths begreb »Socialdemokratisk subkultur«, fordi det giver det falske indtryk, at denne kultur skulle være iscenesat af partiet, selv om den i virkeligheden er opstået »nedefra«.⁶¹ Heller ikke i andre sammenhænge benyttes begrebet »subkultur« mere seriøst; kun Kurt Koszyk bruger begrebet, og det i negativ betydning: »Den fremvoksende proletariske subkultur var et surrogat, som orienterede sig mod borgerlige forbilleder. Hvis man tildelte den en selvstændig kreativ eller stilskabende værdi, ville man forfalske dens virkelige dimension«. ⁶² Men den bog, i hvilken han skriver dette, er blevet forstået i direkte modsætning til dette standpunkt som et bevis for arbejderkulturens særlige præstationer. ⁶³ »Siveteorien«⁶⁴, der forudsætter den proletariske kulturs praktisk talt mekaniske afhængighed af den borgerlige, spiller ikke mere nogen betydende rolle i diskussionen, lige så lidt som man fortsat begrænser sig til de af Gottfried Korff kritiserede blotte og bare »skildringer af elendigheden og statusopgørelser over underskuddet«.⁶⁵ Klaus Tenfelde relativiserer borgerliggørelseshypotesen - som etnografen Hermann Bausinger allerede tilbageviste i 1971 ⁶⁶ - idet han taler om »tilegnende forandringer«.⁶⁷

Den politiske videnskabs interesse for arbejderkulturen.

Arbejderkulturens aktuelle betydning er et åbent spørgsmål. For Gerhard A. Ritter, ligesom for Kurt Koszyk, er »...arbejderkulturen nu endelig langt hen ad vejen blevet en del af samfundets totalkultur, i og med at den sociale retfærdigheds princip er slået igennem i det økonomiske liv, at arbejderne har opnået et demokratisk-politisk medbestemmelse og ikke længere er samfundsmæssigt isolerede«. ⁶⁸ Også for Langewiesche har modkulturen sat en integrationsdynamisk proces i gang. ⁶⁹ Men for andre - og her er roden til den politiske teoretiske og politiske interesse for arbejderkulturen, som man også har kunnet iagttage - indeholder denne et vigtigt og kun utilstrækkeligt udnyttet potentiale for demokratisering og modstand mod integration, som f.eks. i det modsigelsesfyldte billede af »lejr« hos Negt og Kluge. ⁷⁰ Deres søgen efter det specifikke i arbejderkulturen tager udgangspunkt i »erfaring og livssammenhæng«: »Disse erfaringers horisont er den proletariske livssammenhængs enhed«. ⁷¹ Også under kapitalismen findes der i denne flerdimensionale »proletariske livssammenhæng« »en rest af selvstændig virksomhed og fantasiproduktion, som kapitalen dybest set ikke kan fortære«⁷², en »blok af virkeligt liv, der står over for værdiøgningsinteresse«. ⁷³

I særlige historiske situationer, hvor selvstændige arbejderorganisationer er mulige, men hvor en fjendtlig omverden står over for dem, dannes den proletariske »lejr«, der på den ene side udmærker sig ved stor indre sammenhængskraft, men som på den anden side ikke kan medføre forandringer i sam-

fundet: Der sker en »lukken af over for den borgerlige offentlighed«⁷⁴ og en »selvstændig organisering af arbejderinteresserne i en proletarisk offentlighed, der stiller sig i modsætning til det kapitalistiske samfund som en selvstændig lejr« - med en deraf følgende tendens til selvtilfreds afsondring og til at give afkald på politisk virksomhed.⁷⁵ Da forfatterne gør dannelsen af denne »lejr« afhængig af »massernes behovsstruktur«⁷⁶ og ikke inddrager de materielle magt- og markedsrelationer som selvstændige størrelser, udledes »lejr«-modellen ikke af en konkret socialhistorisk analyse. Den forleder til at negligere modsigelserne og dialektikken i den reale historiske proces.⁷⁷

På lignende måde taler Keil/Ickstadt om »arbejderkultur som en iscenesat kultur, som et »svar« på de bevidste og ubevidste *behov* hos dens bærere, som først i en sådan kommunikationsproces definerede sig selv og virkeliggjorde deres sammenhold som gruppe«⁷⁸ (i sammenhæng med tyske arbejdere i Chicago, hvor en sådan idealistisk abstraktion fra de reale materielle samfundsmæssige processer måske er særlig nærliggende med hensyn til spørgsmålet om det etnisk specifikke⁷⁹, der ifølge teorien går på tværs af det, der hører til klasserne).

Ud fra skemaet om en »vellykket« lejrdannelse kan man også udlede de fortolkninger, som bebrejder arbejderbevægelsen, at det ikke uden videre er lykkedes den at skabe en egen, helstøbt kultur. I en afhandling, der blev gjort færdig i 1977 og trykt i 1980, undersøger f.eks. Brigitte Emig⁸⁰, hvordan socialdemokratiet før 1914 overtog klassiske borgerlige kulturforestillinger i sit programatiske grundlag og sin ideologi og følte sig både som »kulturbevægelse« og som den legitime viderefører af værdiopfattelser, som var blevet opgivet af borgerskabet.

Vurderinger, som bliver overført på emnet udefra, begynder her som i andre tilfælde (f.eks. i litteraturkritikken med en moralsk kritik af punkter, hvor en detaljeret analyse af de indre årsager til denne bestemte udvikling ville have været til større hjælp: Utvivlsomt lod socialdemokrater som Wilhem Liebknecht og også August Bebel og Franz Mehring sig påvirke af klassisk-borgerlige idealer på en måde, som næppe kan rekonstrueres i dag; men en arbejderkultur kan nu engang ikke udvikles voluntaristisk.

Kvalitative aspekter af arbejderkulturen.

I den allerede nævnte særudgave fra Büchergilde Gutenberg argumenterer Peter von Rüden ud fra et kulturanthropologisk-sociologisk kulturbegreb, »der med kultur forstår et i et samfund etableret system af normer, værdier og adfærdsformer«.⁸¹ Han forbinder imidlertid dette ikke-værdiladede, empiriske begreb med et kvalitativt aspekt, som altid mangler i den øvrige forskning (med undtagelse af enkelte etnografer og Tenfelde): I tilknytning til Raymond Williams ser han samtidig i denne empiriske arbejderkultur de »alternative ideer om de samfundsmæssige relationers væsen«⁸², som med nødvendighed udspringer af disse livsbetingelser (tanker som også Michael Vester har introduceret med mange resultater).⁸³ Hermed kan det erkendes, at politik og et

fremtidsorienteret program ikke er noget, der bliver tilføjet denne arbejderkultur udefra (f.eks. gennem partiet), men er en iboende bestanddel af denne kultur selv, fordi det er »de arbejdende udbyttede massers livsbetingelser«, som »uundgåeligt frembringer en demokratisk og socialistisk ideologi«⁸⁴, dvs. udvikler en fremtidsorienteret politisk dynamik.

Dette eftertryk på værdiforestillinger, der er uomgængelig for den marxistiske forskning, bliver afvist af Ritter uden videre og uden diskussion.⁸⁵ Også Tenfelde, der som den eneste socialhistoriker i det mindste omtaler denne tese om to kulturer, afviser dette eftertryk, omend mere differentieret.⁸⁶ Men med sin dokumentation har Rüden gjort det klart, at dette ikke er noget udefra påført, men et immanent aspekt.

Det er således stadig et åbent spørgsmål, om der kan udvikles en kompleks teori om arbejderkulturen, hvor det empiriske og det kvalitative aspekt bliver forsonet med hinanden, og hvor endvidere den samfundsmæssige kulturproces' formationsspecifikke enhed samtidig bliver gjort begribelig med sine klassespecifikke træk. En sådan teori bliver ikke mulig, før de forskellige retninger inden for arbejderkulturforskningen i Forbundsrepublikken mødes i en seriøs og tolerant dialog - med inddragelse af internationale tendenser i vest og øst.

Noter:

1. Horst Ueberhorst: Frisch, frei, stark und treu. Die Arbeitersportbewegung in Deutschland 1893-1933. Düsseldorf 1973; til arbejdersporten se også nu Rolf Lindner/Heinrich Th. Breuer: »Sind doch nicht alle Beckenbauers«. Zur sozialgeschichte des Fußballs im Ruhrgebiet. Frankfurt/M. 1978, samt de relevante titler i den i note 4 nævnte artikel og anmelderartikel af Hans-Joachim Teichler: Arbeitersport und Sportgeschichte, i Archiv für Sozialgeschichte HVII/1977, s. 474-483 (de samme titler anmeldes af forf. i Zeitschrift für Volkskunde, årg. 72/1976, s. 277-281).
2. Hertil hører også tilsvarende artikler i dags- og ugepressen som f.eks. »Vorwärts« (Bonn), »Sozialdemokrat-Magazin« (Bonn) og »Neue« (Berlin-West) eller i fagforeningspressen.
3. Det »kulturpolitiske selskab« i Köln afholdt i juni 1981 en konference om arbejderkulturens aktuelle betydning. Til det aktualiserede kulturarbejde i fagbevægelsen se også Kasper Maa-se: Gewerkschaftliche Kulturarbeit, i Massen, Kultur, politik. Argument-Sonderband 23, Berlin (West) 1978, s. 7-60.
4. En sammenfatning af den mere betydningsfulde litteratur findes i Dieter Kramers forskningsoversigt »Kultur der Arbeiterklasse und kulturelle Aktivitäten in der Geschichte der Arbeiterbewegung«, sst., s. 160-181.
5. Se f.eks. Gerald Stieg/Bernd Witte: Abriss einer Geschichte der deutschen Arbeiterliteratur. Stuttgart 1973 og Krystyna Nowak: Arbeiter und Arbeit in der westdeutschen Literatur 1954-1961. Köln 1977. - »Institutet for tysk og udenlandsk arbejderlitteratur« i Dortmund etablerer bevidst forbindelsen mellem fortid og nutid og mellem litteratur og den almene kulturbevægelse. Noget lignende forsøger det nystiftede »Forskningsinstitut for arbejderdannelsen« i Recklinghausen med hensyn til arbejderdannelsen. Også arbejdernes livserindringer er blevet ivrigt tilegnet, se f.eks. Wolfgang Emmerich (red.): Proletarische Lebensläufe I/II. Reinbek v. Hamburg 1974-75, eller Georg Bollenbeck: Zur Theorie und Geschichte der frü-

- hen Arbeiterlebenserinnerungen. Kronberg/Taunus 1976 og Bruno Schonig (red.): Arbeiterkindheit. Kindheit und Schulzeit in Arbeiterlebenserinnerungen. Bensheim 1979.
6. Peter von Rüden: Das Arbeitertheater zwischen politischer Aufklärung und Anpassung an den bürgerlichen Kulturbetrieb, i samme (red.): Beiträge zur Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung 1848-1918. Frankfurt/M. 1979, s. 223-259.
 7. Se Arbeiter-Illustrierte-Zeitung, i Ästhetik und Kommunikation, Heft 10 (1973), s. 5-59. Videre: Der Arbeiter-Fotograf. Dokumente und Beiträge zur Arbeiterfotografie 1926-1932. Köln 1977, samt Eckhard Siepmann: Montage: John Heartfield. Vom Club Dada zur Arbeiter-Illustrierten-Zeitung. Elefanten Press Galerie, 2. udg. Berlin (West) 1977.
 8. Se Richard Weber: Der Volksfilmverband, i Film und Volk. Organ des Volksfilmverbandes 1928-1930. Reprint Köln 1975, samt Arbeiterbühne und Film 1930-1931. Reprint Köln 1974.
 9. Peter Dahl: Arbeitersender und Volksempfänger. Proletarische Radio-Bewegung und bürgerlicher Rundfunk bis 1945. Frankfurt/M. 1978.
 10. Se om Eisler-tilegnelsen: Hanns Eisler. Argument-Sonderband 5, 1975 og Dietrich Stern (red.): Angewandte Musik der 20er Jahre. Argument-Sonderband 24, 1977
 11. Walter og Anna Lindemann: Die proletarische Freidenker-Bewegung. Münster 1980 (Reihe Arbeiterkultur, bd.2); Hartmann Wunderer: Freidenkertum und Arbeiterbewegung. Ein Überblick. IWK (se note 13) 16/1980, s. lf.
 12. En rolle spillede også »Sozialistische Zeitschrift für Kunst und Gesellschaft«, der udkom 1972-1977 (til sidst i Köln), og som blev videreført i det mere aktuelt orienterede tidsskrift »Spuren«, der udkom 1978-1980. Et lignende tidsskrift er »Linkskurve« (Hamburg), der er udkommet siden 1979, omend det tilhører en anden del af venstrefløjen.
 13. En undtagelse er Christoph Rülcker: Arbeiterkultur und Kulturpolitik im Blickwinkel des »Vorwärts« 1918-1928. Archiv für Sozialgeschichte XIV/1974, s. 115-155. - »Archiv für Sozialgeschichte« har fremfor alt i bindene XIV/1974 og XVI/1976 offentliggjort en hel række afhandlinger om enkelte emner inden for dette område. Den relevante litteratur anmeldes i dette tidsskrift samt i »Zeitschrift für Volkskunde« (Stuttgart) og i IWK (Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung), der er udkommet i Berlin-West siden 1965.
 14. »Wem gehört die Welt?« Kunst und Gesellschaft in der Weimarer Republik. Neue Gesellschaft für Bildende Kunst. Berlin-West 1977.
 15. Siden da findes der også en historie om de politiske programmer 1. maj, udstyret med et rigt holdigt billed- og dokumentarmateriale: Udo Achten: Illustrierte Geschichte des 1. Mai. Oberhausen 1979, og af samme (red.): Mai-Zeitungen. Bonn-Bad Godesberg 1980.
 16. Otto Rühle: Illustrierte Kultur- und Sittengeschichte des Proletariats, bd. 1, nyt optryk. Frankfurt/M. 1971, bd. 2, Lahn-Giessen 1977.
 17. Peter von Rüden (red.): Beiträge zur Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung 1848-1918, og Peter von Rüden & Kurt Koszyk (red.): Dokumente und Materialien zur Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung 1848-1918. (Begge:) Frankfurt/M., Wien, Zürich 1979.
 18. Fabrikzeitalter. Dokumente zur Geschichte der Industrialisierung am Beispiel von Rüsselheim. Museum der Stadt Rüsselheim. Giessen 1976. Se også Peter Schirmbeck: Dokumentation industrieller Lebensverhältnisse am Beispiel des Ortes Rüsselheim, i: Die Alltagskultur der letzten 100 Jahre. Staatliche Museen preussischer Kulturbesitz, Museum für Volkskunde, Berlin-West 1980, s. 83-112. - Andre museumsprojekter er dokumenterede i: Informationen zur modernen Stadtgeschichte (IMS), Heft 2, 1979 (Berlin-West).
 19. Detlef Hoffmann, Almut Junker, Peter Schirmbeck (red.): Geschichte als öffentliches Ärgernis oder: Ein Museum für die demokratische Gesellschaft. Fernwald-Steinbach v. Giessen 1974.
 20. Museum und demokratische Gesellschaft. Vorüberlegungen zum Konzept eines historischen Museums für Nürnbergs Industriekultur. Nürnberg 1979.

21. Se f.eks. *Industrie und Technik in der deutschen Malerei von der Romantik bis zur Gegenwart*. Udstillingskatalog fra Wilhelm-Lehmbruch-Museum i Duisburg, 1969. Mere omfattende er: *Aus Schacht und Hütte. Ein Jahrhundert Industriearbeit im Bild 1830-1930*. Ruhrfestspiele Recklinghausen 1980, udstillingskatalog fra Städtische Kunsthalle Recklinghausen. For Belgiens vedkommende behandles det samme emne på forbillig vis i: *Arbeit und Alltag. Soziale Wirklichkeit in der belgischen Kunst 1830-1914*. Udg. af Neue Gesellschaft für Bildende Kunst, Berlin-West 1979. Et mere perifert emne behandles i: *Fabrik im Ornament. Ansichten auf Firmenbriefköpfen des 19. Jahrhunderts*. Udstillingskatalog fra Landschaftsverband Westfalen-Lippe, Münster 1980.
22. Se *Industriekultur in Nürnberg. Eine deutsche Stadt im Maschinenzeitalter*. München 1980, s. 7.
23. Eksempler findes i temaheftet »Museumsarbeit«, Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung. Neue Folge 10 (1980) og i: *Kulturarbeit. Tendenzen* (München), nr. 129 (1980).
24. *Arbeiterjugendbewegung in Frankfurt am Main 1904-1945* (Katalog). Giessen 1979; Franz Neuland & Albrecht Werner-Cordt (red.): *Die junge Garde. Arbeiterjugendbewegung in Frankfurt am Main 1904-1945*. Giessen 1980. Der foreligger flere nyere arbejder om arbejderungdomsbevægelsen: Erich Eberts: *Arbeiterjugend 1904-1945. Sozialistische Erziehungsgemeinschaft - Politische Organisation*. Frankfurt/M. 1980; eller Ulrich Linse: *Die anarchistische und anarcho-syndikalistische Jugendbewegung 1919-1933*. Frankfurt/M. 1976. Se også Helmuth Hägel: *Die Stellung der sozialdemokratischen Jugendorganisationen in der Weimarer Republik*. IWK 12/1976, s. 166 f.
25. Brede impulser til beskæftigelse med den nyere hverdagshistorie og med sociokulturen er også kommet fra de årlige skoleelevkonkurrencer om tysk historie med forbundspræsidentens præmie. Konkurrencen er indstiftet af forbundspræsident Gustav Heinemann og afholdes af Kurt A. Körber stiftelsen i Hamburg. Det seneste emne (1980) var »Hverdagen under nationalsocialismen«.
26. Se nu også Wolfgang Voigt: *Der Eisenbahnkönig oder Rumänien lag in Linden*. Berlin-West 1980 (Materialien der AG SPAK M 46). Endvidere Lutz Niethammer (red.): *Wohnen in Wandel*. Wuppertal 1979.
27. Will Erich Peukert: *Volkskunde des Proletariats I. Aufgang der proletarischen Kultur*. Frankfurt/M. 1931. Optrykt (sammen med andet materiale) under titlen: *Die schlesischen Weber*. J.G. Bläschke Verlag, Darmstadt 1971.
28. Rudolf Braun: *Industrialisierung und Volksleben. Die Veränderungen der Lebensformen in einem ländlichen Industriegebiet vor 1800* (Zürcher Oberland). Erlench-Zürich og Stuttgart 1960. Af samme: *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet* (Zürcher Oberland) under Einwirkung des Maschinen- und Fabrikwesens im 19. und 20. Jh. Samlesteds 1965.
29. Günther Wiegmann (red.): *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*. Verhandlungen des 18. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Trier 1971. Göttingen 1973.
30. Se anmeldelserne i »Zeitschrift für Volkskunde«. Se oversigterne over etnografisk arbejderforskning i Schweiz, Østrig, Danmark, Norge og Sverige i: *Zeitschrift für Volkskunde*, nr. 75, årg. 1979, s. 259-285. Endvidere Dieter Kramer: *Literatur zur Kultursociologie der Arbeiter*. *Zeitschrift für Volkskunde* 71/1975, s. 88-103, og den samme: *Geschichte der Arbeiterbewegung und Volkskultur*. Samlesteds 73/1977, s. 246-261.
31. Günther Wiegmann, Matthias Zender og Gerhard Heilfurth: *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin-West 1977, s. 185.
32. Samlesteds, s. 190-91.
33. Samlesteds, s. 228.
34. Ina Maria Greverus: *Kultur und Alltagswelt*. München 1978, s. 210.
35. Jürgen Kocka: *Arbeiterkultur als Forschungsthema. I: Geschichte und Gesellschaft*, nr. 5, årg. 1979, hefte 1 (Arbeiterkultur im 19. Jh., red. J. Kocka), s. 5-11, s. 7, note 4.
36. Gerhard A. Ritter (red.): *Arbeiterkultur*. Bearbejdet tysk udgave af heftet »Workers' Cultu-

- re« i *Journal of Contemporary History*, bd. 13, nr. 2, april 1978 (Neue Wissenschaftliche Bibliothek 104: Geschichte). Hanstein, Königstein/Taunus 1979, s. 19.
37. Gottfried Korff i Hermann Bausinger m.fl.: *Grundzüge der Volkskunde*. Darmstadt 1978, s. 49 og s. 55.
 38. Se f.eks. *Arbeiter. Kultur und Lebensweise im Königreich Württemberg. Materiale til vandreudstilling*, Tübingen 1979. (Ludwig-Uhland-Institut für empirische Kulturwissenschaft, Universität Tübingen).
 39. *Das andere Tübingen. Kultur und Lebensweise der Unteren Stadt im 19. Jahrhundert*. Tübingen 1978 (Tübinger Vereinigung für Volkskunde), s. 9.
 40. *Mødets forhandlinger vil blive udgivet af Helmut Fielhauer, etnografisk institut ved Wiens universitet*.
 41. *Mit uns Zieht die neue Zeit. Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934*. Udstilling i Wien-Meidling, katalog Wien 1981. Om Østrig se også: Hans og Rudolf Hautmann: *Die Gemeindebauten des Roten Wien 1919-1934*. Wien 1980 og *Kommunaler Wohnbau in Wien*. Udstillingskatalog u. å. (ca. 1977). Endvidere Alfred Pfoser: *Litteratur und Austromarxismus*. Wien 1980.
 42. Se »Arbeiterkultur« bei der 13. Internationalen Linzer Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. *Zeitschrift für Volkskunde* 75/1979, s. 78-79.
 43. Ritter, a.a., s. 6 (se note 36).
 44. Wolf Lepenies: *Arbeiterkultur. Wissenschaftssoziologische Anmerkungen zur Konjunktur eines Begriffes*. Som note 35, s. 125-136 og s. 135.
 45. Hartmann Wunderer: *Arbeitervereine und Arbeiterparteien. Kultur- und Massenorganisationen in der Arbeiterbewegung (1890-1933)*. Frankfurt/M. 1980. Tiden før 1914 behandles mere udførligt i Adelheid von Saldern: *Wilhelminische Gesellschaft und Arbeiterklasse. Emanzipations- und Integrationsprozesse im kulturellen und sozialen Bereich*. IWK 13/1977, s. 469-505.
 46. Wunderer, a.a., s. 128.
 47. Forf.: »Zwischen 'Vergnügensfeindschaft' und Vereinsmeierei'«, foredrag afholdt i Berlin, trykt i: *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung, Lehrstuhl Kulturtheorie der Sektion Ästhetik und Kulturwissenschaften der Humboldt-Universität zu Berlin*.
 48. Se Michael Vester: *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess. Die Entstehung antikapitalistischer Theorie und Praxis in England 1792-1848*. Frankfurt/M. 1970.
 49. Om tilegnelsen af den engelske socialhistoriske forskning se indledningen af Dieter Groh i Edward P. Thompson: *Plebejiske Kultur og moraliske Ökonomie*. Frankfurt/M., Berlin-West, Wien 1980 (Ullstein Materialien). Endvidere Detlev Puls: *Wahrnehmungsformen und Protestverhalten. Studien zur Lage der Unterschichten im 18. und 19. Jahrhundert*. Frankfurt/M. 1979 (s. 948) (med oversatte engelske og med tyske bidrag), samt Peter N. Stearns: *Arbeiterleben. Industriearbeit und Alltag in Europa 1890-1914*. Frankfurt am Main/New York 1980.
 50. Lepenies (som note 44), s. 129-130.
 51. Kocka (som note 35), s. 7.
 52. Se Jürgen Reulecke og Wolfhard Weber (red.): *Fabrik - Familie - Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter*. Wuppertal 1978, s. 7. - Beslagtede socialhistoriske studier findes i Lutz Niethammer (se note 26) og i Gerhard Huck (red.): *Sozialgeschichte der Freizeit*. Wuppertal 1980. - Se også Dieter Langewiesche: *Zur Freizeit des Arbeiters. Bildungsbestrebungen und Freizeitgestaltung österreichischer Arbeiter im Kaiserreich und in der ersten Republik*. Stuttgart 1980. Endvidere Wolfgang Ruppert (red.): *Lebensgeschichten. Zur deutschen Sozialgeschichte 1850-1950*. Opladen 1980.
 53. Wolf Lepenies (se note 44), s. 131. Se også kritikken af socialhistorieskrivningen i Frank Deppe, Georg Fülberth og Jürgen Harrer: *Aktuelle Probleme der Geschichtsschreibung der Arbeiter- und Gewerkschaftsbewegung*, i: *Blätter für deutsche und internationale Politik* (H.4), s. 488-498, og H. 5, s. 569-596, s. 590. Ang. diskussionen af socialhistoriens teori se også

- Wolfgang Köllmann: Zur Bedeutung der Regionalgeschichte im Rahmen struktur- und sozialgeschichtlicher Konzeptionen. *Archiv für Sozialgeschichte* XV/1975, s. 43-50. Jürgen Kocka: Sozialgeschichte - Strukturgeschichte - Gesellschaftsgeschichte, sammesteds s. 1-42. Videre diskussionen i *Das Argument og dens (foreløbige) afslutning hos Detlev Peukert: Zur Regionalgeschichtsschreibung der Arbeiterbewegung. Das Argument* 110 (1978), s. 546-565.
54. Lepenies (se note 44), s. 125-126.
 55. Kocka (se note 35), s. 8.
 56. Klaus Tenfelde: Bergarbeiterkultur in Deutschland. Ein Überblick. Som note 35, s. 12-53, s. 37 - Et alment overblik over minearbejderkulturen findes i Gerhard Heilfurth: *Der Bergbau und seine Kultur*. Zürich 1981.
 57. Tenfelde (se note 56), s. 38.
 58. Ritter (se note 36), s. 19.
 59. Kocka (se note 35), s. 9.
 60. Dieter Langewiesche: Arbeiterkultur in Österreich: Aspekte, Tendenzen und Thesen. I Ritter (se note 36), s. 40-57, s. 40.
 61. Dieter Dowe: Die Arbeitersängerbewegung in Deutschland vor dem Ersten Weltkrieg - eine Kulturbewegung im Vorfeld der Sozialdemokratie. I Ritter (se note 36), s. 122-144, s. 122.
 62. Kurt Koszyk: Kultur und Presse der Arbeiterbewegung. I Rüden (red.): *Beiträge...* (se note 17), s. 63-77, s. 66.
 63. Se f.eks. Hilmar Hoffmann: Arbeiter und Kultur: Das Recht auf eigene Kultur, i: *Festschrift für Eugen Loderer zum 60. Geburtstag*. Köln 1980, s. 337-350.
 64. Kocka (se note 35), s. 9-10 og Lepenies (se note 44), s. 133.
 65. Gottfried Korff: Volkskultur und Arbeiterkultur. Überlegungen am Beispiel der sozialistischen Maifesttradition. Som note 32, s. 83-102, s. 84.
 66. Hermann Bausinger: Verbürgerlichung - Folgen eines Interpretaments, i: *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*, udg. af G. Wiegmann. Göttingen 1973, s. 24-49. Se også Hansmagnus Enzensberger i *Kursbuch* nr. 51 (Kleinbürger) og Kasper Maase *Zwischen »Verbürgerlichung«* und »Klasse für sich«. *Marxistische Studien, Jahrbuch des IMSF* 3, Frankfurt/M. 1980, s. 154-155.
 67. Klaus Tenfelde: Das Fest der Bergleute. Studien zur Geselligkeit der Arbeiterschaft während der Industrialisierung am Beispiel des deutschen Bergbaus. I: Ritter (se note 36), s. 209-245, s. 227.
 68. Ritter (se note 36), s. 30.
 69. Langewiesche (se note 60), s. 53.
 70. Oskar Negt og Alexander Kluge: Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit. Frankfurt/M. 1972.
 71. A.a., s. 24 - fremhævet i originalen.
 72. Bürgerliche und proletarische Öffentlichkeit. Eine Diskussion mit Oskar Negt. *Ästhetik und Kommunikation* 12/1973, s. 6-27, s. 10.
 73. Negt/Kluge (se note 70), s. 107.
 74. A.a., s. 352.
 75. Negt (se note 72), s. 10, se også Negt/Kluge (se note 70), s. 375 f. og s. 382 f.
 76. Negt/Kluge (se note 70), s. 345.
 77. Et arbejde som Bernd Rabes parafraserer denne tese for arbejderne i en bydel af Hannover: Bernd Rabe: *Der Sozialdemokratische Charakter. Drei Generationen aktiver Parteimitglieder in einem Arbeiterviertel*. Frankfurt am Main/New York 1978. Hvis man sammenholder dette arbejde med f.eks. Timothy W. Mason: *Sozialpolitik im Dritten Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*. Opladen 1977, så får man yderligere følgeslutninger om bevidsthedsudviklingen i denne tid.
 78. Hartmut Keil og Heinz Ickstadt: Elemente einer deutschen Arbeiterkultur in Chicago zwischen 1880 und 1890, i: *Geschichte und Gesellschaft* (se note 35), s. 103-124, s. 105, note 4.
 79. Se Julian Bromlej: *Ethnos und Ethnographic*. Berlin (DDR) 1977.

80. Brigitte Emig: Die Veredelung des Arbeiters. Sozialdemokratie als Kulturbewegung. Frankfurt am Main/New York 1980.
81. Rüdén (se note 17), s. 12.
82. A.a., s. 14.
83. Se Michael Vester: Was dem Bürger sein Goethe, ist dem Arbeiter seine Solidarität. Zur Diskussionen der Arbeiterkultur. I: Ästhetik und Kommunikation, Heft 24 (1976), s. 62.
84. V.I. Lenin, her citeret efter W. Gorbunow: Lenin und die sozialistische Kultur. Berlin (DDR) 1974, s. 56.
85. Ritter (se note 36), s. 18.
86. Tenfelde (se note 56), s.36.

Oversat af Andreas Nissen.